

VERESS DÁNIEL

A levélíró Zágoni Mikes Kelemen

A Törökországi levelek — a címet Kultsár István, a mű első kiadója adta* — összesen kétszázhat hosszabb-rövidebb levelet tartalmaz. Keltezésük szerint 1717 októbere és 1758 decembere közt íródtak, tehát Mikes és a törökországi kuruc emigráció életének negyvenegy esztendejét fogják át. Mind a magyar mind az európai episztola-irodalomban egyedülállóvá teszi e művet, hogy címzettjük nemlétező, fiktív személy. Írójuknak soha nem jutott eszébe, hogy leveleit bárkinek elküldje, hiszen ama Pérában, Konstantinápoly európaiak lakta negyedében élő „nő rokon” Mikes képzeletének teremtvénye. Az általunk ismert, bőrbe kötött, 223 számozott oldalas kéziratos levélnyaláb kezdő oldalának homlokán, az első levél fölött, ugyancsak Mikes kézírásával ez olvasható: *Constantinapolyban groff P. . . . E. . . . írot leveli M. . . . K. . . .*

Az „édes néne” mögött Mikes életének némely kutatói valóságos személyt sejtettek, a levelek címzettjében hol Pekri Esztert, hol Paksy Erzsébetet, hol Pesselier Mária Ernesztint vélték felfedezni. E feltételezések, különböző életrajzi tények gondos számbavétele és összevetése után mind megdőltek, illetve ez ideig nem igazolódtak, tehát a *Törökországi levelek* címzettjét változatlanul nemlétezőnek kell tekintenünk.

Azonban mielőtt e különleges írói vállalkozás alkotáslélektani motivációit vizsgálnánk, tekintsük át röviden a Mikes által választott műforma személyes előzményeit, levélmodelljének sajátos jegyeit, és jelöljük ki helyét a magyar szépprózában.

1700 ősze, esetleg az 1701-es év eleje és 1707 májusa közt Mikes a jezsuiták 1579-ben alapított kolozsvári kollégiumának, az Academia Claudiopolitanae-nak tanulója volt. A tanítás nyelve Erdélyben a latin. Csak a legalsó osztályban, az „előkészítőben” tanulnak a diákokcskák magyarul, hiszen a frissen oda kerültek, magyar, székely, román, szász, szlovák, lengyel nemesi családok és módos városi polgárok fiai rendszerint egyáltalán nem vagy csak igen gyengecskén tudtak latinul.

Az osztályokat a fő tantárgyak — nyelvtan, költészet, szónoklat, lo-

* TÖRÖK ORSZÁGI LEVELEK mellyekben az Iidik Rákótzai Ferentz Fejedelemmel Bujdosó Magyarok Történetei más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságosan eléadatnak. Írta MIKES KELEMEN Az említett Fejedelemnek néhai Kamarássa Most pedig Az eredetképpen való Magyar Kézírásokból kiadta KULTSÁR ISTVÁN Az Ékesszólásnak Tanítója Szombathelyen. Nyomtatta Siess Antal József. 1794. (6 számozatlan — Az olvasóhoz — és 490 számozott oldal.)

gika, bölcselet — szerint osztották fel. A tanulók — tárgyunk szempontjából ezt fontos kiemelni — már az első grammatikai osztályban olvasgatták és fogalmazási mintaként használták M. T. Cicero leveleit, s a római klasszikus műveinek, valamint a pallérozott levélírás szabályainak megismerése, elsajátítása, a levélfogalmazás gyakorlása a felsőbb osztályok tanrendjében is szerepelt. Mikes tehát a szabatos, világos, gördülékeny fogalmazás latin eszményét és igényét Kolozsvárt szívta magába, a jeles ókori szerzők munkáit olvasgatva. A gyakorlati levélírás mesterségét viszont később, Rákóczi Ferenc udvarában sajátíthatta el, amikor mint fejedelmi apród talán segített is az udvari kancellárián a sürgős levelek másolásában. A fejedelem belső környezetében forgolódónak nyilván arról is tudomása volt, hogy az udvartartáshoz tartozók közül többen vezetnek leveles-diáriumot (Ráday Pál, Pápai János), mely a korabeli levelezés általánosan használt adatszolgáltatója volt. Említettekén kívül 1707 és 1710 közt Beniczky Gáspár is készített hevenyészett feljegyzéseket Rákóczi napjainak teltéről, Mikes apródtársa, Szathmári Király Ádám pedig naplójában életmenetük 1711 és 1717 közti időszakának főbb eseményeit, lengyel- és franciaországi időzésüket örökítette meg. E bővíthető névsor elejére, a mindvégig rengeteg levelet író és tollba mondó, a száműzetésben vallomásait és emlékiratait fogalmazó Rákóczi nevére kell állítanunk, akiről Mikes többször is följegyezte, hogy „csak a sok írásban tölti az időt”.

Mikes tehát sereg tollforgató ember közt nőtt fel, serdült férfivá, az olvasás iránti holtáig tartó szenvedélyét, a tollforgatás iránti vonzalmát személyes tapasztalatok, szükségletek, élmények, példák is erősítették, sarkallták. Azonban önkifejezési formakeresését, stílustörekvései irodalmiasulásának kialakulását az erdélyinél korszerűbb, művészibb ideálnak, a „francia iskolá”-nak kösönheti. A franciaországi tartózkodás éveiben ismerkedik meg a gazdag, jelentős hagyománnyal rendelkező francia levélkultúrával. Az olvasmányként kedvelt, informáló és szórakoztató, ugyanakkor a levélírás művészetét is tanító gyűjtemények, példatárak, a francia művelt társaság állandó olvasmányai és beszédanyagjai közé tartoztak. A levélírásra oktató könyvekben a példákat kísérelő fejtegetések eligazítást nyújtottak a levél felépítése, valamint a stílusnem kiválasztása kérdésében is. A *Törökországi levelek* (a továbbiakban: *Leveleskönyv*) motívumrendszerében leginkább két — utóbb világhírűvé vált — francia levélíró hatása fedezhető fel. Az egyik Roger Rabutin, Comte de Bussy, a másik Marie de Rabutin-Chantal, Marquise de Sévigné.

Bussy Rabutin unokatestvérével, Madame Sévignével folytatott levélváltásának Mikes franciaországi időzése előtt és alatt megjelent részei, megközeleltőleg háromszáz levél, valamint Sévignéének Provence-be férjezett lányához, Grignánéhoz címzett levelei a párizsi és vidéki szalonokban társasági és szellemi ingyencségnek számítottak. Mikesnek is ismernie kellett ezeket az apróbb és nagyobb eseményeket elmésen elmesélő, a távollevők közt a társalgást pótló leveleket, miként apróbb átvételek s méginkább kimutatható érzelmi, hangulati párhuzamok bizonyítják. Például Mikesnek az „édes néné”-vel való évődése, incselkedése, mórlikálása hasonlít Bussy Rabutinnek a „chére cousine”-hez írt levelek hangjához, enyelgő, udvarló tónusához. Egyébként a *cousine*-fogalomkör is hasonlatos a Mikes háromszéki világából való „néne” gyermek-, illetve dajkanyelvi szóalakhoz, mely a pontosabb rokoni fokozat megjelölését — bizonyára szándékosan — homályban hagyja.

A Mikes és Sévigné közötti hatásösszefüggésről Gyergyai Albert ezt írta: „Lehet — és többé-kevésbé valószínű —, hogy a mi Mikesünk is ismerte le-

veleit, ha csak töredékesen is, esetleg csak valamelyik utánczóját, erre vallanak Mikes leveleinek kezdeti és befejező cikornyái, kedves témái a vallásról, a lélekről, az olvasmányról, és főképpen az írásnak kedvelése, ami Mikesnél valóban a társaság híján a márkinénál szenvedélyesebb férfias képzelete és érzelmessége folytán válik mintegy lelki szükségletté. A márkinét és az írődeákat egyformán vonzóvá teszi igénytelenségük, civilizáltságuk, kedvességük, s épp ezért fölényük főúri vagy bujdosó környezetükkel szemben; mindegyikük előkelőbb és kulturáltabb azoknál, akik közt állandóan élnek, s ez, ahelyett, hogy fennhézózává tenné, ellenkezőleg, arra buzdítja őket, hogy alkalmazkodjanak a nagy többséghez — s teszik ezt jó kedvvel, fölényük tudatában, a békesség és a rend kedvéért. Ez emeli őket „klasszikussá”, erkölcsileg és stílusban: az írás, a kifejezés magáért való öröme, a kulturáltság, a mindenáron való derű életük minden monotonijája és monomániája ellenére — persze mindazzal a különbséggel, ami Párizs és Rodostó, a Carnavalet-ház szalonja és a bujdosó legénylakása között fennáll. S mégis, annyi különbség ellenére, egész komoly párhuzam vonható a francia márkiné és az erdélyi száműzött között, az egyik belső világa mélyebb, a másik kedélye ruganyosabb. Gondoljunk viselkedésükre a gályarabokkal szemben, gondoljunk fejedelemkultuszukra XIV. Lajossal és Rákóczival szemben, gondoljunk vallásosságukra, amely majdnem hasonló szellemű könyvekből és szerzőkből táplálkozott. E párhuzam világánál a márkinének oly vonását látjuk, amelyet Mikes olvasása nélkül soha fel nem fedeztünk volna: Sévignéné jókedve nem volt egészen spontán, inkább magatartásához, jó modorához tartozott, hogy levélben, mint élőszóban mindig derűt mutasson, mert tudja, hogy a bánatot úgy kerülik, mint a betegséget, a könnyű tréfa hatékonyabb a legkomolyabb érveknél, s Mikes is ezért mosolyog, ha nem is oly gyakran s nem oly sikerrel, mint a kedves Sévignéné.”

Más szerzőkre — Montesquieutól César de Saussure-ig — vonatkozó adatok, valamint filológiai elemzések már nem bizonyítják a közvetlen átvételt, sőt még a közvetlen hatást sem, mégha bizonyos motívumok, levéltechnikai megoldások és stílusfordulatok némely hasonlóságot jeleznek.

A mikesi levélmodell kialakulásához számos és sokféle írás és iromány szolgáltatott mintát, de a Leveleskönyv-et egyetlen, vagy akár több — cím szerint meghatározható — mű, olvasmány hatásából levezetni nem lehet. Csakis sokféle és különböző hatásokról, inspirációs forrásokról beszélhetünk, valamint a különböző értékű olvasmányok változó szintű feldolgozásáról és felhasználásáról.

A francia szellemi-irodalmi hatást lebecsülni nem lehet, de túlbecsülni sem indokolt. Kétségtelen az, hogy Mikes francia olvasmányai, a francia nyelvű társalgás alapvetően hozzájárultak levélírói magatartásának kialakulásához, tudatosulásához, művészi eszközeinek kimunkálásához, levélstílusának kiképzéséhez, kifejezőmódjának csiszoltságához. Párizsban, a természetes és hajlékony társalgási nyelv központjában sajátította el a leveleit jellemző közvetlen, árnyalt, csevegő hangot, ottani tapasztalatai alapján vonhatta le a tanulságot, hogy levelet úgy ír az ember, ahogy beszél, de szó sincs arról, hogy Mikes csupán utánózta vagy másolta volna a francia levélmodellt. Nem is tehetette, hiszen szellemi környezetként ég és föld volt a különbség a francia főváros és Rodostó, a korábban jellemformáló Zágon, Zabola, Abafája, Kolozsvár, Munkács, majd a számkivettként meglakott Torun, Gdansk, Grosbois életformája, életstílusa, közérzetalkító hatása és a francia udvari nemesség életmódja, élet szemlélete és gondolatvilága között. Okkal írta Németh László, hogy „Mikes

Kelemen nem a franciáktól tanulta el, ami a legjobb benne". Az élmények, gondolkodásmód, lelki hajlam, valamint az alkotás összefüggéseire utaló megállapítást igaznak és igazolhatónak érezzük, ha Mikes haláláig frissen megőrzött gyermekkori élményeire, a szülőföld végzet-szigorú hatására, a bujdosás évtizedei alatt is csorbítatlanul megőrzött anyanyelvi kultúráltságára, és nem a felnőtt, utólag magára vett — meglehetősen vegyes elemekből összeállt — műveltségére gondolunk. Épp ezért, eddigi vizsgálódásainkat bővítve tágítanunk kell gondolatmenetünkön is, a Mikest alakító külföldi hatásokhoz kapcsolva a hazaikat.

Mikes Leveleskönyvében, a levélírás módjára, művészetére, tartalmi elemeire, stílusjegyeire vonatkozó számos utalás, sőt tételes kijelentés elárulja azt, hogy fogalmazójuk tudatosan, néhol éppenséggel rendkívül alaposan, sőt ravaszul átgondolta a műfaj szabályait, törvényeit, gondosan számbavette az igényes — tehát irodalmi — levélírás minden követelményét. Műfaji bravúrjának lényege, ahogy szülőföldje nyelvét, mint legfőbb hazai „útravalót”, valamint az ugyancsak itthon felszívott másik örökséget, az erdélyi udvari próza stílust, minőségileg újat teremtve, beoltotta a fejlett francia levéltudomány, miközben kifejezésmódját, írói eszközeit saját legszemélyesebb hajlamai szerint alakította, saját természetéhez hajlította.

A nyelvvel — ezt már most, előlegezetten megállapíthatjuk — Mikesnek és rajta keresztül irodalmunknak különös szerencséje volt. Miként Cs. Szabó László írta „Mikes a Székelyföld nyelvi demokratizmusában nőtt fel; az úri társaság szava ott úgy lejtett, mint a népbeszéd s megfordítva: a nép ékes, mesélő, mondhatnám királyfi nyelvet használt favágás és zabvetés közben is. Amikor tolla, francia mintára az élőbeszédhez simul, a magyar népnyelv legköltőibb elágazását használja s nem a szalonok nyelvét, amely csupán Franciaországban hangzott erőltetés nélkül. Stílusa éppen ezért rokon Fontenelle és Montesquieu stílusával, mert lényegi és nem külsőleges az összefüggés. Elkerüli utánzásukat s ugyanakkor — példájukra — ragaszkodik a természetes beszédhez. Ezt a franciák egy okos hercegnő, grófnő vagy polgárasszony fogadószobájában hallhatták és gyakorolták, Mikes a parasztos udvarház körül.”

A Leveleskönyv hazai természetes előzménye — bár Mikes ezeket nem ismerhette — a még eléggé nehézkes, rostos, szétindázó mondatú, latinizmusokkal tüzdelte (Mikes meglepően kevés latin szót használt, mindössze néhány tucat a Leveleskönyvben a számuk), családi levelezés mellett elsősorban a napló, az önéletrész, az emlékirat. Ezek a műfajváltozatok voltak a felvilágosodás koráig az uralkodó prózai műfajok Erdélyben. A szóban forgó munkák elsődlegesen nagyértékű történelmi kútfők, kordokumentumok (Baranyai Decsi János, Forgách Ferenc, Mindszenti Gábor, Szamosközy István, Nagy Szabó Ferenc, Somogyi Ambrus, Szalárdi János stb.), de a legismertebbek, kéziratoson közösen forgók, irodalmi veretű emberi-lélektani lenyomatok is, amennyiben a történelmi-közéleti-politikai-hadi eseményekről szóló beszámolókat emberi történések, a magánélet epizódjai fonják át, s kettős értelemben — önábrázolásként és a kortársak bemutatásaként — erkölcsi tanulságokkal bíró jellemrajzokat is nyújtanak. (Kemény János, Bethlen Miklós, Cserei Mihály, Tótfalusi Kis Miklós.)

Mikes kortársainak műveiben, a XVIII. század elején és közepén írt önéle-

írásokban és emlékiratokban, Apor Péter, Bethlen Kata, Bod Péter, Halmágyi István, Hermányi Dienes József, Rettegi György és mások munkáiban már új elbeszélő formák vajúdnak, szétfeszítvén, illetve szétzilálván a klasszikusnak nevezhető történeti emlékirat kereteit, lehetőségeikkel az elbeszélés, a novella, némiképpen a regény fele mutatva.

Ebben az átalakulási folyamatban, irodalomtörténeti visszapillantásban kiemelt, megkülönböztetett hely illeti meg a *Leveleskönyvet*. Ez a fiktív levelekből összeálló levélegyüttes valójában *határműfaj*: az anekdotafűzér, a krónika, a novella, az életkép, az önéletírás, az emlékirat érintkezési vagy metszéspontján helyezkedik el, hiszen nem kevesebb mint negyven-ötven, részben személyes élményből származó, részben olvasmányokból kölcsönzött anekdotát találunk benne; ezek mellett szabályos elbeszélést, életképet, fabulát, novellisztikus jellegű históriát, útleírást, legendát, moralizáló és művelődéstörténeti-néprajzi vonatkozású kisesszét, karcolatot sőt riportot is, sereg példázatot s mintegy százötven közmondást, illetve szólásmondást.

A magánlevél Mikes tollán enciklopédikus műfajjává vált. Amint Gyenis Vilmos megállapította „Mikes eredeti prózájának lényege tehát abban foglalható össze, hogy a szerző kitűnő szintézisbe tudta olvasztani és magasrendű kisépikára váltani egyfelől a hazai emlékirás szubjektív alapmotívumait, másfelől a túlsúlyba kerülő objektívabb, anekdotikus meseelemeket, s mindezt a fiktív levélformában újra teremtette. A nagy koncepciójú, hajdani emlékirás és a modern levélforma sikeres összegezését egy közbülső, átmeneti kisépikai forma tette lehetővé számára: az alakulóban lévő hazai anekdotikus gyakorlat Rodostóban is élő hagyománya. Hogy nincs ellentétben a fiktív levélforma az emlékirati-anekdotali tartalommal, mutatja, hogy a francia vizsgálatok is joggal összefüggésbe hozzák e kettőt... a levélformát sokszor csak az emlékirat álcázásának tekintik, nem egy esetben pedig... anekdoták gyűjtőhelyének.”

A műfajváltás társadalmi determináltsága Erdélyben kézenfekvő. Az önálló fejedelemség megszűnte után, a kuruc szabadságharcot követő Habsburg-megszállás által teremtett helyzetben, a közéletből sokan vonultak vissza kényszerű módon, vagy húzódtak amolyan belső száműzetésbe, tiltakozásként az átmenetinek érzett helyzetben. A háromszéki, altorjai Apor Péterből 1736-ban még a kor legkitűnőbb emlékiratát préseli ki az adott helyzettel szembesített múltira emlékezés, ám ahogy telnek az évek, sőt évtizedek, a beszűkült, elprivatizálódott, nagy eseményektől mentes életben már csak a mindennapok szürkébb vagy színesebb apróságainak feldolgozására teremődik — jobb és más híján — lehetőség. Vargyasi Dániel István, Inczédi Pál, Czegei Vass György, Szakáll Ferenc vagy Wesselényi István, ha nem is emlékezhetnek nagyívű pályafutásra, még a valóságos, személyesen megélt történelemről írhatták feljegyzéseiket, utódaik már csak az idő múlásával, a megváltozhatatlannak tűnő jelennel vívják harcukat, a sorjázó, jobbadán a magánélet szférájában zajló mindennapokkal. Mikes Kelemen esetében, a külső emigráció körülményei közt is hasonlóról van szó, ezért tudjuk — a zágoni nemesi kúria nélkül is — oly jól elképzelni itthoni tollforgató nemesúr társai közt.

A *Leveleskönyv* nyersanyagát, feltételezéseink szerint, időszaki feljegyzések, amolyan „emlékeztetők” szolgáltatták. A Mikes kézírásában fennmaradt példány úgynevezett „szerzői másolat”, s lehetséges, hogy még nem is végső tisztázatot. Az ősfogalmazvány, tehát az, amiről Mikes ezt a másolatot készítette, sajnos nem ismeretes. Ezért nem sikerült mindmáig megállapítani, hogy Mikes a leveleket valóban a keltezés időpontjában írta-e vagy utóbb. Mindenesetre

van olyan levele, mely a keltezésénél később bekövetkezett eseményre utal. Másutt meg láthatóan a levelek keltezését javította át, de homály födi, hogy mikor, hol, hogyan dolgozta ki, másolta át pillanat rögzítő feljegyzéseit. A kézirat azt mutatja, hogy a másolati példányon többször is alapos, gondos szöveggyomlálást, stílusjavítást végzett.

Ha Mikesnek, kezdetben a megtervezés nem is lehetett szándékában, a levelek összességükben, naplószerű kidolgozottságukban levélformába öntött önéletírás benyomását keltik, sereg megkülönböztető, egyénítő jeggyel és sajátossággal. Gondolatmenetünk vonatkozásában figyelmet érdemel Szerb Antal megállapítása: „Az erdélyi önéletrajzírok alkotják a természetes előjátékot: Mikes Kelemen Törökországi leveleihez... ők mintegy faji előzményei a mikesi műnek, korábbi hajtások abból a talajból, ahonnan Mikes kisarjad. Mert Mikes összetett lényében és sokféle hányatott életében az alapvető, a legfontosabb mégis az erdélyi származás. Mikes volt a legerdélyibb erdélyi, talán éppen azért, mert hazája földjét egy hosszú életen át nem láthatta viszont, csak messziről, hegyek ormáról, a „köpönyegét”. Mindig székelynek mondta magát és nem magyarnak, fordításait székely nyelvre fordította; ha az erkölcsi posztulátumot érezte önmagában, akkor mindig a „nemes erdélyi vér” szólalt meg benne s mindhalálig az erdélyi asszonyokat vallotta legszebbeknek. Benne teljesedik ki az erdélyi szellem önmaga felé forduló, magát tanulmányozó iránya, az individualista Erdély legfőbb irodalmi mondanivalója, és mély vallásosságának meg széles humánusának az a szintézise, ami szintén erdélyi hagyomány volt Dávid Ferenc óta.”

Szerb Antal az objektív hatások jelzésével a személyiségtipológia és az alkotáslélektan fele mélyíti az elemzést. Okkal, hiszen mi a Leveleskönyv ma is élő, ma is eleven hatásának titka? Titka — ha egyáltalán ilyesféléről beszélhetünk — a szövegen keresztül kitárulkozó jellem és lélek, a mondatokból, a sorokból kiágaskodó — rendkívül rokonszenves — személyes én. Összességében az a jellegzetesítő, összetéveszthetetlen erkölcsiség és gondolkodásmód, az a különös szépségű, megható érzékenységu és bájú, minden hajszálgöykerével a szülőföldbe tapadó, kapaszkodó érzésvilág, melyet Mikes megható egyszerűséggel, természetességgel és bölcs humorral ki tudott fejezni, és egyértelműen magas irodalomná tudott fejleszteni. Remekműve az egyéniség, az élet és az alkotás példátlan szervesülése, összekristályosodása.

Mikes Kelemen a magyar olvasók tudatában nem pusztán egy író, hanem egy teljesebb erkölcsi való is, „Zágon” és „Rodostó” összekapcsoltságában szimbólummá nemesedett morális példakép. Nem véletlen, hogy másfél évszázadon át, legnagyobb költőinken kezdve, mint Vörösmarty, Petőfi, Arany, Madách, Ady a mai kortárs legfiatalabbakig — ismereteim szerint — több mint fél száz verset írtak Mikesről vagy Mikes ürügyén. És több mint pusztán érdekesség, hogy egy múlt századbéli közepes tehetségű költő, Lévay József öt zömök kötetet megtöltő versterméséből egyetlen vers maradt fenn a köz tudatban, antológiadarabbá válva, a Mikesről szóló, melynek sorai, strófái szálloigeként élnek tovább.

A Leveleskönyv hatását összetettségében vizsgálva, a nyomaték egyszerre esik a műalkotás immanens esztétikumára és a műben kifejeződő magatartásra, a maradandó jelentést hordozó példaképre. Ne hallgassuk el, hogy Mikes, az olvasók világképében, gyakran romantikus mítosz is, de feltétlenül konstruktív abban az értelemben, hogy pozitív felelet a honvesztettségre. Mert ő, mi közöttben tényként fogadta el a kényszerűséget, bölcs és derűs fölényvel vívta

meg harcát az általa megváltoztathatatlannal, nem csak elviselve azt, hanem gyakran fölébe emelkedve erkölcsileg és lelkileg. Ezzel vált a Hűség, az Áldozatkészség, az Önfeláldozás, az Eszményhez való Következetesség, a Szülőföldhöz, az Anyanyelvhez ragaszkodás azóta felül nem múlt megtestesítőjévé, jelképévé. Gondolkodására, érzemvilágára jellemző, hogy világba hullottságát, bujdosását 1707-től, Erdély elhagyásának időpontjától számította. Számára az Otthon, a Haza, a Kárpátok karéján belül fekvő föld volt. Ezen kívül minden földrajzi táj, ahol hanyattatásaiban megfordult, számára csak „külföld”, ő pedig nem több mint „idegenben bujdosó”.

A Mikesben munkáló érzés, amit nevezhetünk lokálpatriotizmusnak, hívhatunk regionalizmusnak, egyszóval a szűkebb szülőföldhöz való kötődése mélyebb, gazdagabb és változatosabb annál, mintsem hinnénk. A fejedelem kíséretében bebarangolta földrészüket. Élt akkori világvárosokban, királyi udvarokban, főúri kastélyokban, paticcsal tapasztott nyomorult házikókban. Ácsorgott Gdansk, Hull, Marseille és Konstatinápoly mólóin. Rodosóti kopott szállásának ablaka alatt a Márvány-tenger vize hullámozott. Szemtől szemben láthatta a kor hatalmasságait, a francia királyt és családtagjait, az orosz cárt és kíséretét, a török császárt és egymást követő nagyvezéreit, találkozott tatár kánokkal, örmény fejedelmekkel, lengyel nagyhetmanokkal, Moldva és Havasalföld fanarióta uralkodóival, ismerte a kor számos jeles és jelentős erdélyi és magyarországi főurat. Hajózott, majdnem hajótörést szenvedve az Északi- és a Földközi-tengeren, csónakázott a Visztulán, a Szajrán, a Dunán, és mégis, mégis vénember koráig az Oltot, a Szamost, a fürge Bodza patakát emlegette. Átkelt a Balkán-hegységen, de emlékezete az erdélyi „nagy hegyeket” dédelgette. Fülében itthoni malmok, fenyőörnköt hasító fűrészek kelepelték-sivítottak. Sétált Versailles-ban, Passyban, Chailottban, andalgott csodálatos — és természetellenes — geometriai alakzatokba nyírt bokrú kertekben, pompás csónakázható csatornák partján, gazdag gyümölcsösökben, szőlőkben és gyapotmezőkön, de ’orrában a zord háromszéki fenyvesek gyantás illatát, havasi kaszálók kesernyés-savanyú szagát érezte holtáig. Ingye a háromszéki ásványvizek pezsgését, a mézespogácsa édességét, a mézsör ízét kívánta. Visszaemlékezett a Kolozsvárt süttöt kenyer illatára, képzeletében a csurgatott tésztaleves páráját szippantotta, leveleiben a kolduslábnak nevezett csörögét emlegette. És leggyakrabban a káposztát, melyről több mint tíz levélben esik szó változó — néha meghökkenítő — összefüggésben, nem egyszer költői hevületű mondatokat csiholva ki az ábrándozva visszaemlékezőből.

A hontalan bujdosó — a jelenséget jól ismerik a lélekbúvárok — nemcsak felidéző képzeletével, hanem szemével, fülével és nyelvével is „emlékezett” szülőföldjére. Ez jelentette számára az örökre elhagyott, mégis legkedvesebb tájat, a zaklatottan is szép gyerekkort, a korán megszakadt serdülőkort. Egyszóval azt a hamvas ifjúságot, melyet egyetlen oltalomnak, egyetlen szépségnek érzett hazaszálló képzelete.

Szülőfalujának lakóit, Erdélyben szétszórta élő népes rokonságát fiktív leveleiben soha nem emlegette. Tragikusan elpusztult apjáról egyetlen mondata sincs, tanítóiról, nevelőiről egyetlen sort sem írt le. Ez azonban ne tévesszen meg, mert amikor immár hetvenesztendősen alkalma nyílt valóságos levelet küldeni haza, csak úgy buzognak belőle a személyekhez kötött, fél évszázaddal korábbi emlékek s lepik el rajoslag a hazasóhajtó levélíró beszámolóit.

Hogy mennyire tudat- és szívmélyig ható volt Mikes Kelemen szülőföldhöz való kötődése, azt leginkább az „édes néne” alakjának megteremtése bizonyítja. A nőrokon kitalálása és életre delejezése csak másodsorban volt írói megfontolás eredménye. A levélíró elsősorban egy érzés szorongató parancsának engedelmeskedett, tollát a hazavágyódás mély nosztalgiája, a szülőfölddel való kapcsolatteremtés vágya mozgatta. A bűbájos hölgyet a honszeretet teremtette, bővítette életre, sajátos halhatatlanságra.

Említettük, hogy a néne írói fikció. Mikes a kedves rokonasszony arcját több, általa ismert, kedvelt nőszemélyéből állította össze. Lányok, asszonyok, rokonok vagy pusztán közeli ismerősök vonásaiból, akikkel a levélbeli érintkezés az otthoniasság, a családiasság hangulatát tudta belopni a rideg agglégényi szállásra. Az eljárás, lélektanilag, kényszerű pótcselekvés volt. Maga Mikes utalt arra több ízben is, huncutkodó mosollyal, hogy „még több vagyok az atyafiságnál közöttünk”. Mindez az ildomos széptevéshez tartozott. A gáláns udvarló, aki önjellemzése szerint mellesleg zömök, hízásra hajlamos, mackómozgású ember lehetett, lábujjhegyen körültepette a rokonasszonyt, beborította ragaszkodásával, korholásaival, vonzódásával, rokoni és azon túlmenő szeretetével, káposztaszaggal és pipafüsttel. Pletykaizú históriákkal, szerelmi történetkéekkel szórakoztatta, bokros kérdésekben adott néki komoly hangon tanácsot, eligazítást, néha korholta, néha ijedt hangon megkövette, gyakran nehezelt hosszas hallgatásáért, máskor lelkendezett nagyszerű leveleit olvasva s egekig dicsérte a néne levélíró művészetét.

A leveleket fogalmazó és a levelek címzettje közötti kapcsolatot, mint lélektani alapállás vonzó és nagyon emberi; mint ötlet roppant szellemes; mint írói fogás kitűnő. A valóvá írt, körüludvarolt, körülhízelgett, zsörtölődve megpirongatott, panaszt, okoskodást, intelmet, tanácsokat, enyhe kétértelműségeket, moralizáló gondolatokat, szikkadt ténybeszámolókat egyforma türelemmel „elviselő” rokon hölgy azért kellett Mikesnek, hogy mindég legyen kezeügyében egy igazi erdélyi nemesasszony, akivel magától értetődő természetességgel, közvetlenséggel tud „beszélgetni” élete folyásáról, mindennapi gondjairól, az eseményekről (vagy éppenséggel az egyre krónikusabbá vált eseménytelenségről és unalomról), vágyairól, aggodalmairól, hazasóvárgásáról. Az „édes néne”, akinek Mikes volt — óh, áldott önző kisajátítás! — a „legkedvesebb és drágább atyjafia”, nagyon hálás beszélgetőtárs volt, s Mikesnek nemcsak a családot, hanem a társaságot, a társasági életet is pótolta, amennyire pótolhatta. És Mikes hallatlanul leleményesen kihasználta a fikciót: buzgón igyekezett szórakoztatni néniét — bár nem mindig sikerrel —, és még egy vékony szálú cselekményt is belesodort a levelek szövetébe találkozásairól, a néne látogatásairól, elválásaikról, vonzalmuk hullámvászásáról.

Nemes, ártatlan, szívet facsaró volt ez az élete fenntartó, legalábbis aládúcoló mőricálás, mely kezdetben lelkileg felszabadította a levélíró, keretet teremtve legszemélyesebb mondanivalói számára. Aztán, idő múltával a kapcsolat halkul majd elszürkül, elmeszesedik, érzelmileg kiszikkad: nincs már kedve Mikesnek az önámító játékhoz. És az egész illúzióteremtés abban a pillanatban meg is szűnik, amikor a bujdosó az isztambuli császári követtől hivatalos engedélyt kap arra, hogy erdélyi rokonainak — nyilvánvalóan ellenőrzött — levelet írjon. Azonban — és ez nagyon fontos — Mikes mostoha-öccséhez írt misszilis leveleinek hangja azonos a képzelt rokonnak címzett levelek hangjával. A fiktív levelekben Mikes nyilvánvalóan szerepet játszott, de személyiségének teljes érvényesítésével, tökéletes önazonosuló átéléssel. Lírája

a nénének írt levelekben aktuális líra, ugyanakkor az író személyiségjegye is, érzelmi tartalékai azonban nem változnak. A misszilisekben érzelmeivel való-ságos személyek fele fordul, de mind a fiktív, mind a misszilis levelekben tel-jesen azonos volt és maradt — önmagával.

*

Mikes szülőföldhöz való kötődését az anyanyelvhez való viszonyán érzé-keltethetjük a legpontosabban.

A magyarul olvasók számára a levelek közvetlen varázsa a nyelv. A ma-gyar irodalomban, egészen a huszadik századig, a nép nyelvét csak három-négy költőangélme, Csokonai Vitéz Mihály, Fazekas Mihály, Petőfi Sándor, Arany János tudta — irodalmivá téve — egyetemes kultúrnyelvvé emelni. Azonban a nyelv szellemét, erős és tiszta szívhangjait, már a XVII—XVIII. századi er-délyi emlékirók erőteljesen éreztették prózájukban. Írásaikban gyakran felra-gyog az, amit Mikes mondataiban is a nyelv lelkének érzünk.

A nyelvi kifejezés szépségeinek felcsillogtatásában a rodostói levélírónak nem volt könnyű dolga, de nem hisszük, hogy számára a fogalmazás különös gondot, netán kínlódást jelentett volna. Megküzdött a kifejezésért, le kellett gyűrnie a szövegképzésnek ellenálló tárgyat, de mint sűrű, saját kezűleg vég-zett javításai bizonyítják, elsősorban az árnyalatokat javító-finomító stílári-s problémái voltak. Arra törekedett, hogy minél természetesebben, életízűbben, elevenebben, képileg — tehát érzéken — fejezze ki magát. Az állapotot, a han-gulatot, a közérzetet legpontosabban visszaadó szavak, szinonimák közt válto-gatott, kigyomlálta szövegéből a tölteléknek tűnő kifejezéseket, lenyesegette a gyors fogalmazás közben elkerülhetetlen sallangokat, amelyek megterhelték vagy indokolatlanul szétnyújtották mondatait, felcserélte az igekötők, a kötő-szavak helyét, szövegrészeket csoportosított át, egyszóval változatos szóhasz-nálatra törekedve rostált, válogatott. Szókincese nem rendhagyóan gazdag, de igaznak kell tartanunk Szily Kálmán megállapítását, hogy „mégis érdekes és tanulságos, nemcsak nyelvjárási sajátosságai, hanem sokféle régiességei miatt is. Mikes levelei őriztek meg számunkra nem egy különös értelemárnyalatot s nem egy feltűnő szóvonzatot, mely eddigelő csakis itt mutatható ki”.

Mikes úgy írt, ahogy beszélt; úgy beszélt, ahogy gondolkodott, a lélegzet-vétel természetességével. Határozottan az az érzésünk, hogy hányatott, sokszor igen sanyarú élete kárpótlásaként megadatott néki az elbeszélés könnyűsége, az írásba feledkezés boldog öröme.

A formálódó magyar irodalmi nyelv, nem egyetlen nyelvjárásból alakult ki. Ebben a nyelvben a nyelvi változatok viszonylagos kiegyenlítődésének és nyelvi normává sűrűsödésének folyamata során több nyelvjárás ötvöződött. A nyelvi integrálódás lassú, hosszan tartó folyamat volt. Mikes életében, a XVIII. század hetedik évtizedéig, még rengeteg a nyelvi bizonytalanság, kiala-kulatlanság. Azonban a korabeli nyelvfejlődés fő tartalma az addigi tájnyelvek, illetve tájnyelvi normák fokozatos egymáshoz közeledése. Végsősoron két nyelvi norma bizonyult életképesnek: a nyugati és az északkeleti-keleti. A keletin belül jelentkezett a külön erdélyi-magyar nyelvváltozat.

Erdélyben, nyomaiban már a XVI. század végétől kezdődően, a fejedelmi udvarban élt egy nyelvjárások feletti beszélt és írásban is használt köznyelv. „Társadalmi élet — írja — Pais Dezső —, amely különböző nyelvjárású embe-eket nagyobb számban és sűrűbb gyakorisággal összehozott, Erdélyben volt.

Ennek a társadalmi életnek alapja politikai: az erdélyi fejedelemség. Az erdélyi fejedelmi udvar és a vele kapcsolatot tartó, jelentős részben eléggé emelkedett műveltségű erdélyi úri rend körében egy társalgási nyelvtípus alakult ki. Az erdélyi történet- és emlékirók, így Szalárdi János, Kemény János, Bethlen Miklós, Cserei Mihály, Apor Péter kifejezőeszköze volt ez az erdélyi köznyelv, mégpedig az értelemnek fényes és hajlékony, a fantáziának színes, az érzelemnek finom rezgésű eszköze. Ezekkel a jelenségekkel emelkedik különösen magasra Mikes Kelemennél. Irodalmunk és irodalmi nyelvünk fejlődésének igen nagy, mondhatjuk: tempóvesztése, hogy Mikes munkái általában nem jutottak idejében nyilvánosságra, illetőleg amikor 1794-ben a *Törökországi levelek* közönség elé került, akkor sem egészen az írója adta hiteles formáival jelentkezett. A nyelvtípus a XVIII. század második és a XIX. század első felében is tovább élt, és irodalmilag is érvényesült. Midőn az erdélyi írók a múlt század harmincas éveinek a végén nagyobb számmal léptek fel irodalmunkban, sokban ennek a nyelvtípusnak a sajátosságait mutatják, így Jósika, Kemény.”

Következésképpen a XVIII. században van már országosan ható irodalmi nyelv, viszont még nincs ugyanolyan, egyetemesen elfogadott köznyelv, és a regionális beütésű, irodalmi szintű nyelvi változatok a tágon vett irodalmi nyelven belül helyezkednek el. Mikes például a kelet-erdélyi köznyelvnek székely változatát beszélte, illetve használta írásban. Árnyalatiban tehát egy „provinciális nyelvjárat”. Maga is több ízben megjegyezte; hogy „székely nyelven” ír. Főlöszleg mondanunk, hogy ilyen nyelv nem volt a múltban, nincs a jelenben sem. A magyar nyelv egyik nyelvjárásáról van szó, mely megközelítően sem különbözik annyira, mint például a német vagy francia irodalmi nyelvtől a különböző német és francia nyelvjárásai változatok. Aki magyarul tud, maradéktalanul megérti a székely tájszólást is, némileg sajátos hangsúlyai-val, mondatlejtésével, viszonylag túlterhelt magánhangzóival, néhány száz, másutt általában nem használt szavával, ódonabb kifejezésével.

Tény, hogy Mikes soha nem szakadt ki a székelység nyelvi közegéből. A nyelvi alaprétég, melyet leveleiben és fordításaiban használt, a szavakat kiejtésük szerint írva, egészen székelyföldi, Zágomban, Zabolán, Kovásznán, Fiafalván, Abafáján székely földművelők, havasokban pásztorkodók, erdőlők, hamuzsír főzők, zszindelyt faragók, rönkfuvarozók, vadászok, szitakéreg-készítők, az udvarházakban szolgáló falusi lányok és legénykéek „tanították meg” kora gyermekségében így beszélni. Tőlük ragadt rá izzel és színnel szólni, erőltettség és keresettség nélkül, háromszéki hangejtéssel.

Vetélkedéseinkben legyünk óvatosak. Mikes nyelvének kérdésében a mai nyelvtudomány távolról sem mondta ki az utolsó szót. Meg kell várnunk összes fordításai megjelenését, nyelvi anyaguk feldolgozását. Majd csak akkor kaphatunk választ olyan kérdésekre, hogy Mikest íróvá fejlődése során, a székelyen kívül milyen más tájnyelvi változatok hatása érte, melyik más nyelvtípust — esetleg típusokat — hasonította részlegesen, milyen irányban és milyen mértékben befolyásolta nyelvszemléletének tágulása szókészletét, helyesírását, alak-, mondat- és hangtanát. Amíg ez a kiterjedt tudományos számbavétel megtörténik, érvényesnek véljük Kosztolányi Dezső, több szálból sodort véleményét: „Megindultan melegsünk össze ezzel a nemes, természetes, szeretetreméltó lélekkel. Az arányát bámuljuk benne, a mértékét, amellyel szenvedését közölni tudja. Mesteri a szenvedés e szerénységében. Épp ezért mesteri a prózája is. A jó próza titka bizonyára nem is egyéb, mint a szerénység, az igénytelenség, az az alázatosság, amely ügyel az adagolásra és keveset mar-

kol, hogy sokat fogjon. La Bruyère azt állítja, hogy a prózában csak egyféle-képpen lehet valamit kifejezni helyesen, a versben azonban már többféle-képpen. Annyi bizonyos, hogy a prózának is megvan a maga kemény, változ-hatatlan törvénye. Mikes ezt nyilván a franciáktól tanulta. Öt évig élt Párizs-ban. De amíg ott a levéltudományban Louis Guyez de Balzac és Voiture a sza-lonok cifra művirágait kötözgették csokorba, ő a háromszéki úritársaságok élő beszédét örökítette meg, azt a nyelvet, amelyet közel félszázados számúze-tésében is csodálatosan és szeplőtelenül megőrzött. Nála minden kézzelfogható, valóságos. Soha egy fölösleges jelzöt nem használ. Szinte színek nélkül tud festeni... az első prózaírónk, aki társalgási nyelvünket szólaltatta meg.”

Mikes számára, a hosszas bujdosásában makulátlanul megőrzött nyelv, a fennmaradás, a túlélés, az önmegegyezés eszköze-módja is volt. Személyiségé-nek megfogalmazási lehetősége, védekezés és furfangos rejtőzködés az ottho-nitól oly idegen világban, az állandó várakozásban, az örökös bizonytalanság-ban, a nem szűnő fenyegetettségben. Ösztönmélyi ingerek is sarkallták a nyelvi remekelésben: ez volt a széttéphetetlen szál, mely szülőföldjéhez kapcsolta, ez volt a nyomorúságban egyetlen vagyona, mely elkobozhatatlanul az övé volt.

A Leveleskönyv, tárgyként, nem a hazai környezetet, tájat, helyzeteket, embereket, tehát nem a korábbi vagy jelenkori — a kettő közt kevés lényegi különbség volt — székelyföldi valóságot rögzíti. A levelekben a szülőföld lelki valóságként, állandó hangulati elemként, reformszándékként, valamint szétszórt személyes emlékekben, utalásokban jelentkezik. Választott műfaja, a levél tör-vényeit szigorúan tiszteletben tartva, Mikes közléseinek tárgya a mindenkori napi jelen. Viszont annál teljesebben jelen van a szülőföld Mikes nyelvében, noha a tapasztalatok szerint a hosszas emigrációban épp az anyanyelv satnyul el, ez iránt válik a legsebesebben közömbössé használója, amíg végül le is mond róla. Mikes viszont épp az anyanyelvhez való kötődés, az anyanyelvápolás ma-gatartásmódeljének kialakítása révén nézett farkasszemet a száműzetés magá-nyával.

Ki kell térnünk egy távrolról sem mellékes — eszmetörténeti összefüggé-sek fele is mutató — kérdésre, Mikes másik nyelvi forrására, a Bibliára.

Hatása rendkívül sokrétű, és nem egyszerűsíthető le arra a következtetés-re, hogy a korszaknak megfelelően egy XVIII. században élő vallásos em-ber számára lelki-metafizikai-transzcendens táp volt, noha szükségképpen az is, hiszen Mikes, miként kortársai is, hívő keresztény volt, azonkívül a Biblia ismerete az elmúlt évszázadokban hozzátartozott az egyén műveltségéhez, a szellemi élet természetes velejárója volt. Még inkább áll ez Mikesre, a janze-nizmustól átjárt hívőre, aki — miként Rákóczi is — egyetemes bibliai művel-téssel rendelkezett. Aztán meg a Biblia jelképrendszere, kivált az ószövet-ségé, bő lehetőséget nyújtott a levelek fogalmazójának — és erdélyi emlékiró elődei közül másoknak is — párhuzamok vonására, szorosabb-lazább eszme- és helyzettársításokra az ottani dolgok, és a maguk állapota, hányódása, kiszolgál-tatottsága közt. A levelekben nemegyszer történik utalás a száműzött, vándorlásra kényszerített Izraelre, sokszori megpróbáltatásukra és „helyzetükhöz való alkalmazkodásukra”, mindaz párhuzamba vonva a kuruc mozgalommal és tragikus utótörténetével.

De van a szóban forgó kérdésnek más vetülete is. A Biblia Mikes számára példázatok, szentenciák, mondások gazdagon kiaknázott gyűjteménye. Mikes, alapjában véve szentenciázó természet, szereti a tömör, általában költői képeket és hasonlatokat, székely észjárású abban is, hogy képekben érzékeli és

reprodukálja a valóságot, az általánosítható igazságokat. Véleményeit gyakran egy-egy telitalálat mondásba, szólásba, a néptől vagy a Bibliától vett summázásba, klasszikus latin szerzőktől kölcsönzött aforizmákba, maximákba tömöríti, mellőzve a bővebb magyarázatot.

E nyelvi hatás pontosabb megértéséhez tudnunk kell, hogy Mikes Kelemen református vallásúnak keresztelték. Kilenc-tíz éves lehetett, amikor édesanyja, Árva Torma Éva második házasságát követően, fiával együtt áttért az új férj, Kövesdi Bóér Ferenc vallására, tehát katolizált. Ez kikerülhetetlen feltevéle volt annak is, hogy a gyermek bejusson a jezsuiták kolozsvári kollégiumába, egy rangosnak tartott tanintézetbe.

Mikeset gyerekkorában a zágoni és zabolai iskolamesterek, akik rendszerint lekipásztorok voltak, ismertették meg a Biblia nyelvezetével, hiszen tartalmából akkor még vajmi keveset érthetett. A Károli-Biblia pedig, bár művelődéstörténetileg a fordítás nem volt olyan óriási jelentőségű mint például Luther Márton német Bibliája, nyelvének ódon zamatával, gyökös megfogalmazásaival, erős képeivel, zord hasonlataival, gyakran cirádás, díszes és mégis fenséges hangzású nyelvével, szövegének zenei ritmikájú hullámvázával négy évszázad legelterjedtebb és legnagyobb hatású magyar könyve lett, nem utolsósorban épp nyelvi vonatkozásban.

Miután a kolozsvári schola tanulója lett, a Károli-Bibliát a Káldi György-féle bibliafordítás, a katolikus biblia váltotta fel. Ennek nyelvi és stílári hatása — Mikesre és általában — csekélyebb volt, mint a protestáns bibliáé. Ne feledjük azt sem, hogy a fejedelemskori Erdélyben a protestantizmus úgyszólván államvallás volt, fejedelmei, a legnevezetesebbek — a Báthoryakon kívül —, valamint a főúri családok túlnyomó része a XVII. század végéig ugyancsak kálvinista volt, így az udvar és az úri osztályok — de még a köznép — kifejezőkincsébe, nyelvi készletébe, szólásfordulataiba igen sok szívódott fel Károli nyelvéből, mely ekként közvetve is hatott Mikesre.

Futólag említettük a Károli-fordítás zenei ritmusát. A Bibliában a gondolatok fűzési módja a vers, vagy a versszerű. A mondattagok rövidek, egyszerűek, a fordító a fő- és melléktagok összeillesztésében igyekezett hűen követni az eredeti héber, illetve görög szöveget. Mikes prózájának is van egy bizonyos, zeneiségre utaló belső ritmusa. Ez bár összekapcsolható, de nem vezethető le közvetlenül a Károli-fordítás hatásából. A kérdés többféle ágazó megközelítést követel. Elsősorban annak hangsúlyozását, hogy Mikes prózanyelvének alaprétege, a székely közbeszéd eredendően és eléggé jellegzetesen éneklő jellegű. Ám ezen túlmenően a levelek nyelvén, stílusán vers-, dallam- és ritmusemlékek ütnek át. Mikes prózájának zenei dallamosságát leginkább talán a népi éneklés ritmusa, a népnyelv belső zeneisége formálta. Szabolcsi Bence számos példát felsorakoztató dolgozatban bizonyította, hogy mennyire szembe-tűnő Mikesnél az élőbeszéd, az íráspróza és a vers viszonylagos szoros közelsége, stílusának „énekszerűsége”, nyelvének „zenei diszpozíciója”. Szövege muzikalitásának hajszálygyökerei a kuruckor gazdag énekköltészetéig, a táborokban, főúri és fejedelmi udvarokban gyakran hallott dalokig is visszavezethetők. Nyomonkövethető a vallásos énekköltészet hatása is. Kisgyerekkorában még Szenci Molnár Albert zsoltárait fújta, később, Kolozsvárt, Kájoni János egyházi énekeit. A Cationale Catholicum-ban található, egyharmadában latin, kétharmadában magyar nyelvű énekek elkísérték Rodostóba is.

Említett hatások összefüggése a vázoltnál bonyolultabb. A magyar írásbeliség történetében, több évszázadon át nyomon követhető mind a katoliciz-

mus, mind a protestantizmus befolyása, gyakran erős politikai kötésekbe ágyazott kemény küzdelme. De bizonyos vonatkozásban, Erdélyben nem csak ellentétekről, hanem azok kiegyenlítődeséről is szó van. Magyar nyelvű katolikus énekköltészet — miként a kódexirodalomra vonatkozó legújabb kutatások bizonyítják — már a protestantizmus jelentkezése előtt is volt. Azonban, térítés közben, a protestáns papok ismerték fel az anyanyelvi éneklés fontosságát, tömegösszetartó erejét. A rendelkezésre álló énekes anyag kezdeti szegénységén azzal segítettek, hogy nem kevés népszerű katolikus éneket is átvettek és felhasználáltak. Utóbb, a katolikusok ráatalálván a protestáns énekeskönyvekben kedvelt egyházi énekeikre és himnuszaikra, szívesen használták a protestáns énekeskönyveket is. Egyes protestáns énekek is átmentek, népszerűvé válván, a katolikus énekgyakorlatba. Amikor a XVII. század derekán elkészültek az első katolikus énekeskönyvek, ezekbe a régi énekek egy része protestáns énekeskönyvekből került át. Jellemző, hogy a purifikáló katolikusok épp a legnagyobb gyűjtőt, Kájoni Jánost gyanúsították „eretnkséggel”, s még második, 1719-es kiadását alaposan „még is tisztították” a protestáns énekektől.

A következőket egyértelmű: Mikes és kortársai vallásos-muzikális ismeretei nem egyneműek, hanem egyaránt katolikusok és protestánsok. Említett énekek együttesen alakították ki, illetve befolyásolták Mikes írásművészetét, nyelvét, kifejezőmódjában a mondattagok szimmetrikus összecsendését, lüktetését, lebegését. Mikes prózája elég gyakran oldott vers, akár szabadversbe is tördelhető. Leveleiben szétszört megjegyzései szerint Mikest érdekelte a folklór, a hangszeres zene, különféle táncnótákat is említ, s tudjuk, hogy fiatal korában szeretett táncolni.

Leveleinek nyelvét, hangját, stílusát Mikes sokfelől vett anyagból gyúrta össze, keverte ki. Prózájában a személyes és a közvetett élmények gondolkodásmódjával, eszmerendszerével, hitvilágával szervesülten jelentkeznek. A tartalmi és formai elemek hézag- és gyűrődésmentes egységét, alkotás és alkotó együttlélegzését márcsak azért is hangsúlyoznunk kell, mert korábban példanélküli újszerűsége és eredetisége mellett, ebben és ezáltal válik sajátos írói alkotássá a Leveleskönyv.

Hogy mit tekintünk irodalomnak, művészet-szociológiai kérdés. Általában azokat a műveket, melyek esztétikai értékstruktúrával rendelkeznek és beilleszthetők esetünkben a szépirodalom szinkron-diakron rendszerébe.

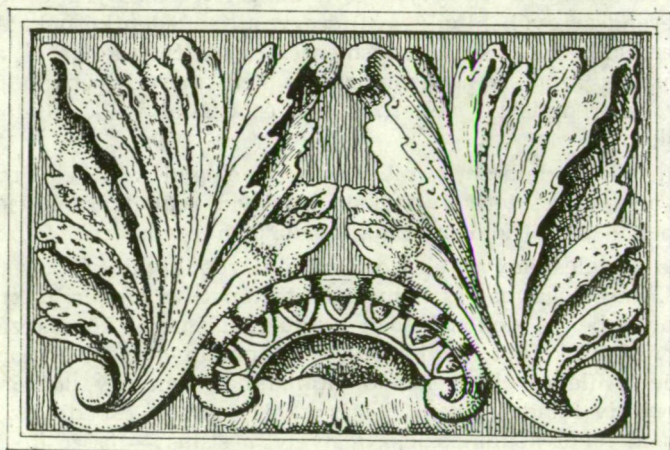
Az érdeklődő, a Leveleskönyvet elsősorban mint rendkívül érdekes „helyszíni tudósításokat”, mint izgalmas és tanulságos történeti és emberi dokumentumot olvassa, tehát ebben a dekódolásban a mű megismerő, következőképpen művészetén kívüli funkciója kerül előtérbe. Azonban a szépirodalom körén belül elhelyezhető, illetve elhelyezkedő munkáknak van egy döntő többlete a pusztán informatív feladatot betöltő írásokkal szemben, és pedig az, hogy autonóm műalkotások, tehát a kompozíció, a nyelv, a stílus — összesítő fogalmat használva: a szöveg — szervezi, alakítja, emeli művészetté. A műalkotás nemcsak tükrözi, de újra is képezi az életet öntörvényű művilágként, így hát önállósult létet élő szellemi alkotássá válik, sajátos művészi univerzummá, mely úgy élet, hogy ugyanakkor irodalom is. A vizsgálódásnak ezen a szintjén, már nem a történelmi és emberi „háttéranyagot”, nem Mikes életét, sorsát, jellemét, cselekedeteit kell vizsgálnunk, hanem a mindezeketől függetlenedett szöveg — mint sajátos jelrendszer — jelentéstartalmát. Nemcsak az elbeszélő magatartásának, világképének, erkölcsének van esztétikumteremtő ereje, hanem válto-

zó szinteken a nyelvi megformálásnak, szerkesztésnek, stílusnak, a szövegalkotás minőségének is.

Az autonóm műalkotás kritériuma a valószerűség, az így létrejövő „saját világ” elvének érvényesülése a művészi reprodukcióban. A saját, az önálló művilág, a részletek és azok kapcsolatai révén, rendszerint sűrítetten s ezért magasabb határfokon, képes elindítani azokat a gondolatáramlásokat, képes felkelteni azokat az érzelmeket — az egyedi, koherens szöveggként élő, jelentkező közlendők segítségével —, melyeket a való világ, tárgyai, emberei, kölcsönös viszonyuk ébreszt.

Jelenkorunk egyre inkább tagolódó és szakosodó irodalomtudománya, a transzformációs generatív poétika elmélete és módszertana alapján feltérképezte a Leveleskönyvet is. Ez a megközelítési mód a mű kompozíciós eljárásainak, a konkrét jelentésszerkezeteknek, a nyelvi kulcsfogalmaknak, a mondatstiliztika elemeinek számbavételére, viszonylatrendszerének kimutatására és értékelésére törekszik, mind kvantitatív, mind kvalitatív vonatkozásban, a levelekből kiszigetelhető közlésegyesítípusok (eseményleíró, kommentáló, anekdotikus, didaktikus, meditatív) alapján. Az aprólékos felmérések — a műegész igazolása mellett — az alapközlést hordozó szöveg, a mikesi nyelv, stílus határozott esztétikumteremtő erejét bizonyították. Tehát a Leveleskönyv, öntörvényű művilágként egyértelműen szépirodalom, mi több — ha egyáltalán lehetséges ilyen, sokak által megismételt minősítés — a tíz „legszebb” magyar könyv egyike.

(Befejező rész a következő számunkban.)

62

(40)

(60)

Egytűzárás '987